

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ЮРИДИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ЯРОСЛАВА МУДРОГО**

ГРИЦЕНКО ГАЛИНА ГРИГОРІВНА

УДК 347.41

МНОЖИННІСТЬ ОСІБ У ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОМУ ЗОБОВ'ЯЗАННІ

12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право;
міжнародне приватне право

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Харків – 2016

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі цивільного права № 1 Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник:

доктор юридичних наук, професор **Спасибо-Фатєєва Інна Валентинівна**, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, професор кафедри цивільного права № 1, член-кореспондент Національної академії правових наук України.

Офіційні опоненти:

доктор юридичних наук, професор **Майданик Роман Андрійович**, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, завідувач кафедри цивільного права юридичного факультету, академік Національної академії правових наук України.

кандидат юридичних наук **Мица Юрій Вікторович**, Приватний вищий навчальний заклад «Харківський інститут кадрів управління», проректор з економіко-правових питань.

Захист відбудеться «02» червня 2016 р. о «10» годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 64.086.02 у Національному юридичному університеті імені Ярослава Мудрого (61024, м. Харків, вул. Пушкінська, 77).

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого за адресою: м. Харків, вул. Пушкінська, 70.

Автореферат розіслано «29» квітня 2016 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

К. В. Гусаров

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Ситуацію, коли у правовідносинах беруть участь лише два суб'єкти, швидше можна назвати нетиповою для цивільного обороту. Часто правовідносини пов'язують певну кількість суб'єктів цивільного права, різноманітність, склад, порядок виникнення та існування правових зв'язків між якими є досить значною за обсягом і змістом проблемою. Найбільш поширеним видом правовідносин із множинністю осіб є зобов'язання.

Цивільне законодавство регулює не всі питання, що постають у зв'язку із множинністю осіб у зобов'язанні, про що свідчить аналіз судової практики. Стан наукової розробки множинності осіб у цивільно-правовому зобов'язанні характеризується тим, що в основному дослідження проводились у сфері загальнотеоретичних проблем зобов'язального права. У сучасній вітчизняній цивілістиці слід відзначити комплексне дослідження зобов'язань із множинністю осіб Д. В. Трута, кілька підрозділів у монографії за редакцією Р. А. Майданика. Незважаючи на суттєвий внесок у розвиток науки цивільного права, у названих працях відсутній аналіз самого явища множинності осіб у цивільно-правовому зобов'язанні, відокремлення її від суміжних понять, її впливу на структуру зобов'язальних правовідносин, особливостей внутрішніх та зовнішніх зв'язків множинності осіб у цивільно-правовому зобов'язанні. Потребують подальшої розробки питання підстав виникнення, порядку наслідків припинення ускладнених множинністю осіб зобов'язань, віднесення до зобов'язань із множинністю осіб часткових зобов'язань та субсидіарної відповідальності, існування множинності осіб у комплексах цивільно-правових зобов'язань.

Усе наведене вище зумовлює необхідність формування системних знань про множинність осіб у цивільно-правовому зобов'язанні та удосконалення її правового регулювання.

Теоретичну основу дослідження становлять праці відомих вітчизняних та зарубіжних учених як минулого, так і сьогодення, а саме: К. Анненкова, В. А. Белова, Ф. Бернгефта, Й. Колера, В. Голєвінського, С. М. Єрмолаєва, В. В. Ісаченко, В. Л. Ісаченко, О. С. Іюффе, Б.Е.Кензєєва, В. В. Кулакова, Ю. В. Мици, Ж Морандьєра, В. Л. Мусіяки, І. Б. Новицького, А. А. Павлова, М. Плянїоля, К. П. Побєдоносцева, Р. Саватьє, К. А. Сердюкова, М. М. Сибільова, В. І. Синайського, І. В. Спасибо-Фатєєвої, Є. О. Суханова, І.М.Трепїцина та ін.

Основою дослідження є законодавство України та інших держав (зокрема Російської Федерації, Німеччини, Франції, Нідерландів, КНР, Японії, Великобританії, США, Латвії, Казахстану, Білорусі та ін.), джерела міжнародного права (конвенції, принципи) у сфері регулювання зобов'язань з множинністю осіб, а також вітчизняна судова практика.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана відповідно до плану науково-дослідних робіт кафедри цивільного права № 1 Національного

юридичного університету імені Ярослава Мудрого в межах державної цільової комплексної програми «Проблеми вдосконалення правового регулювання особистих немайнових та майнових відносин в Україні» (№ 0111U000963). Тему затверджено на засіданні вченої ради Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого (протокол № 4 від 16.12.2005 р.).

Мета і завдання дослідження. *Мета* дослідження полягає у формуванні найбільш повного та об'єктивного уявлення про множинність осіб у цивільно-правовому зобов'язанні та розробленні пропозицій щодо вдосконалення правового регулювання зобов'язань за участю кількох кредиторів та (або) боржників.

Реалізація поставленої мети зумовила необхідність вирішення таких завдань:

- визначити сутність множинності осіб у зобов'язанні, з'ясувати критерій її існування у зобов'язанні, відмежувати її від суміжних понять;
- визначити мету (призначення) норм про множинність осіб у зобов'язанні та вплив множинності осіб на структуру зобов'язальних та інших цивільних правовідносин;
- здійснити класифікацію зобов'язань із множинністю осіб та множинності осіб у зобов'язанні;
- встановити підстави виникнення, порядок виконання, наслідки порушення зобов'язань із множинністю осіб та взаєморозрахунки між боржниками (кредиторами) після припинення цих зобов'язань;
- запропонувати на підставі отриманих нових знань щодо об'єкта дослідження способи вирішення теоретичних проблем та сформулювати пропозиції щодо удосконалення нормативно-правового регулювання множинності осіб у зобов'язанні.

Об'єкт дослідження – відносини, що виникають унаслідок ускладнення цивільно-правових зобов'язань участю на стороні боржника та/або кредитора декількох осіб.

Предмет дослідження – множинність осіб у цивільно-правовому зобов'язанні.

Методи дослідження. У процесі дослідження було використано наукові методи різних рівнів : діалектичний, структурно-функціональний, аналізу та синтезу, історичний, порівняльно-правовий, формально-догматичний, герменевтичний та ін. Діалектичний метод пізнання застосовано для дослідження сутності множинності осіб у зобов'язанні в розвитку та взаємозв'язку з іншими правовими поняттями (підрозділ 1.1). Застосування структурно-функціонального методу, методів класифікації та групування дало змогу визначити місце положень про множинність осіб у зобов'язанні у структурі цивільного законодавства та доктрині цивільного права України (підрозділ 1.1), здійснити поділ множинності у зобов'язанні та зобов'язань із множинністю осіб за різними критеріями (підрозділ 1.2). Застосовуючи методи аналізу та синтезу, встановлено зміни у структурі цивільно-правового зобов'язання внаслідок ускладнення його участю кількох боржників (кредиторів) (підрозділ 1.3), визначено обсяг прав та обов'язків співборжників та співкредиторів

(підрозділи 2.1–2.3). При використанні історичного та порівняльно-правового методів з'ясовано особливості українського досвіду нормативно-правового регулювання зобов'язальних відносин із множинністю осіб у його історичному розвитку та проведено порівняння з іноземним законодавством (підрозділи 1.1, 1.2, 2.1–2.3). Формально-догматичний метод застосовано при проведенні тлумачення текстів нормативно-правових актів, що дозволило сформулювати пропозиції з вдосконалення законодавства (підрозділи 2.1–2.3). Герменевтичний метод дав змогу з'ясувати зміст законодавчих текстів та окремих понять. У процесі дослідження на підставі взаємодоповнення використовувалися також інші загальнонаукові та спеціальні методи наукового пізнання.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що дисертація є новою комплексною науковою працею, яку присвячено множинності осіб у цивільно-правовому зобов'язанні, зокрема:

вперше:

– сформульовано мету (призначення) норм про множинність осіб у цивільно-правовому зобов'язанні як реалізацію трьох завдань: визначення обсягу прав та обов'язків кількох кредиторів (боржників), тобто розподілу між ними об'єкта зобов'язання; визначення порядку виконання зобов'язання; забезпечення відносної самостійності тих осіб які утворюють множинність, у відносинах із протилежною стороною;

– обґрунтовано висновок щодо відсутності універсальної конструкції цивільних правовідносин із множинністю осіб через різне призначення норм про множинність осіб в абсолютних та відносних правовідносинах, а також єдиної моделі зобов'язань із множинністю осіб. В абсолютних правовідносинах особам належить одне суб'єктивне право (конструкція «спільності прав»); у часткових зобов'язаннях кожному кредитору (боржнику) належить частка в об'єкті зобов'язання; у солідарних зобов'язаннях діє принцип «самостійне право (обов'язок) кожного на єдиний об'єкт»;

– доведено, що множинність осіб може виникати як у єдиному зобов'язанні, так і в комплексі зобов'язань; проте норми про множинність застосовуються до певної пари «право – обов'язок», а не щодо складного правовідношення чи комплексу зобов'язань (непрямого лізингу, вексельних зобов'язань, зобов'язань поруки);

– запропоновано такі критерії класифікації зобов'язань із множинністю осіб. За можливістю виникнення множинності осіб зобов'язання поділяються на зобов'язання із обов'язковою, факультативною множинністю осіб (таких переважна більшість) та зобов'язання, в яких множинність осіб неможлива. Залежно від акценту на одній зі складових критерію існування множинності осіб у зобов'язанні такі зобов'язання поділяються на ті, в яких зв'язки між учасниками зумовлюються єдністю його об'єкта, та в яких єдність об'єкта породжена зв'язками

між учасниками. За можливістю перетворень на інший вид зобов'язань із множинністю: з універсальною перетворюваністю, обмежені в перетворенні;

удосконалено теоретичні положення щодо нормативних моделей:

– презумпції частковості зобов'язань і, зокрема, запропоновано закріпити у ст. 540 ЦК України презумпцію солідарної відповідальності за зобов'язаннями суб'єктів підприємницької діяльності, а також солідарної відповідальності спадкоємців, доповнивши ч. 1 ст. 1282 ЦК України;

– суброгації (негрошові права кредитора, що переходять до поручителя, мають переводитися в грошові на еквівалентну суму) та права на регрес (воно повинно існувати вже з моменту часткового виконання; виникати не тільки при виконанні, а й при так званих. «сурогатах» виконання солідарного зобов'язання; регресат повинен користуватися правами кредитора, які забезпечували виконання солідарного зобов'язання, якщо інше не передбачено договором забезпечення; якщо солідарний боржник виконав зобов'язання, не заявивши кредитору спільні заперечення, то він не повинен втрачати право на регрес, натомість інші боржники повинні мати право вимагати від нього відшкодування завданих збитків; частка померлого (ліквідованого, неплатоспроможного) боржника (кредитора) має перерозподілятися між іншими співучасниками, якщо вона не перейшла до його спадкоємців (правонаступників));

– виконання солідарних зобов'язань із наданням кредитору можливості звернути вимогу до частини солідарних боржників, повторно звернутися з вимогою до одного й того ж боржника або інших боржників, якщо він не отримав повного виконання зобов'язання. За умов виконання боржником у зобов'язанні з активною множинністю осіб іншому кредитору, ніж тому, який пред'явив йому вимогу, зобов'язання слід вважати припиненим, але до боржника може бути пред'явлена вимога про відшкодування збитків;

– прострочення одного із солідарних боржників (кредиторів): поширити наслідки такого прострочення (у тому числі солідарний порядок відшкодування збитків та сплати неустойки) на всіх боржників (кредиторів); закріпити, що прострочення зобов'язання кредитором щодо одного із солідарних боржників діє на користь інших боржників, а прострочення зобов'язання боржником щодо одного із солідарних кредиторів не впливає на інших кредиторів; закріпити, що інша сторона має право призупинити виконання зобов'язання у разі невиконання не тільки однією із сторін, а й однією із осіб на боці будь-якої сторони зобов'язання;

набуло подальшого розвитку теоретичне обґрунтування щодо:

– відмінностей між множинністю осіб у зобов'язанні та третіми особами, учасниками зобов'язання з багатостороннього договору, кількома чергами заставодержателів, кількома чергами кредиторів у виконавчому провадженні та конкурсному процесі;

– критерію існування множинності осіб у зобов'язанні: а) єдиний об'єкт зобов'язання та б) множинність зв'язків основних учасників, що передбачає наявність двох сторін зобов'язання із

інтересами, що не збігаються, та одночасну участь кількох осіб на боці однієї чи обох сторін. Внутрішні зв'язки між співборжниками (співкредиторами) не впливають на виконання та припинення зобов'язання. Вони формуються при виникненні зобов'язання з множинністю осіб та зумовлюють розрахунок між співучасниками після його припинення. Зовнішні зв'язки співучасників із протилежною стороною передбачають самостійність кожного співкредитора (співборжника);

– невідповідності субсидіарних зобов'язань критерію існування множинності осіб у зобов'язанні.

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що вони можуть бути використані у:

– *правотворчій діяльності* – щодо вдосконалення цивільного законодавства України, яке регулює множинність осіб у цивільно-правовому зобов'язанні;

– *судовій практиці* – під час вирішення спорів, пов'язаних із порушенням цивільно-правових зобов'язань із множинністю осіб, а також при вирішенні питання щодо припинення зобов'язань за участю декількох осіб;

– *науково-дослідній діяльності* – для подальшого наукового дослідження проблем цивільно-правових зобов'язань із множинністю осіб;

– *навчальному процесі* – при викладанні курсів: «Цивільне право України», «Сімейне право України», окремих спецкурсів цивільно-правового спрямування та при підготовці навчально-методичних матеріалів.

Апробація результатів дисертації. Результати дослідження апробовано на семи міжнародних, всеукраїнських та міжвузівських науково-практичних конференціях, зокрема: «Сучасні проблеми юридичної науки» (2008 р., м. Харків); «Соціальна безпека і гуманітарний захист в Україні на початку XXI ст.: проблеми теорії і практики» (2009 р., м. Чернігів); «Правове життя: сучасний стан та перспективи розвитку» (2010 р., м. Луцьк); «Актуальні питання державотворення в Україні очима молодих учених» (2010 р., м. Київ); «Конституція України – основа модернізації держави і суспільства» (2011 р., м. Полтава); «Правові засади гарантування та захисту прав і свобод людини і громадянина» (2013 р., м. Полтава); «Теоретико-правові засади формування сучасного медичного права в Україні» (2015 р., м. Полтава).

Публікації. Основні результати дослідження висвітлено в 16 наукових публікаціях, а саме: у восьми статтях, опублікованих у наукових фахових виданнях, затверджених МОН України, в одній статті зарубіжного фахового видання та в тезах 7 доповідей на науково-практичних конференціях.

Структура дисертації зумовлена метою та завданням дослідження. Дисертація складається із

переліку умовних позначень, вступу, двох розділів, шести підрозділів, висновків, списку використаних джерел та додатку. Повний обсяг рук опису становить 234 сторінки, із них основного тексту – 197 сторінок, додатку – 6 сторінок. Кількість використаних джерел – 327 найменування.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **Вступі** обґрунтовується актуальність теми дисертації, викладається її зв'язок із науковими програмами, визначаються мета й завдання дослідження, його об'єкт і предмет, методологія, теоретична й нормативно-правова основи, емпірична база (судова практика), подаються положення наукової новизни, розкривається практичне значення роботи, наводяться відомості про апробацію одержаних результатів і публікації за темою дисертації.

Розділ 1 «Правова природа множинності осіб у зобов'язанні» складається із трьох підрозділів.

У підрозділі 1.1 «Сутність та призначення множинності осіб у зобов'язанні» розкривається сутність множинності осіб у зобов'язанні, з'ясовується критерій її існування, здійснюється її відмежування від суміжних понять, визначаються мета (призначення) норм про множинність осіб у зобов'язанні та їх місце в системі цивільного права і законодавства України.

За своєю сутністю множинність осіб у зобов'язанні є збільшенням кількості осіб на боці однієї чи обох сторін зобов'язання. Множинність осіб існує в рамках єдиного зобов'язання, яке може ускладнюватися в: а) об'єкті (альтернативні, факультативні зобов'язання); б) змісті (взаємні зобов'язання із двостороннього договору, відповідальність за порушення зобов'язання); в) суб'єктному складі (участь у зобов'язанні третіх осіб). Норми про множинність осіб повинні застосовуватись лише до певної пари «право – обов'язок», а не до всього складного зобов'язання. Те ж стосується множинності осіб у зобов'язаннях, які входять до певного комплексу зобов'язань (наприклад, вексельних зобов'язань, відносин непрямого лізингу, поруки).

Складовими критерію існування множинності осіб у цивільно-правовому зобов'язанні є: 1) єдність об'єкту зобов'язання; та 2) множинність зв'язків основних учасників зобов'язання. За цим критерієм множинність осіб у зобов'язанні відрізняється від суміжних понять: третіх осіб у зобов'язанні, учасників зобов'язання з багатостороннього договору, кількох черг заставодержателів, кредиторів у виконавчому провадженні та конкурсному процесі.

Єдність об'єкта (предмета) зобов'язання наявна при однорідності юридичного та матеріального об'єкту зобов'язання, а також у разі «штучного» об'єднання об'єкта зобов'язання (наприклад, встановлення солідарної відповідальності за порушення неоднорідних дій). Єдність об'єкта зобов'язання не виключає його подільності.

Множинність зв'язків між основними учасниками зобов'язання можлива лише за наявності двох сторін із інтересами, які не збігаються, та одночасної участі осіб на боці однієї чи обох сторін. Зв'язки бувають внутрішні (між боржниками або кредиторами) та зовнішні (між особами, які формують множинність осіб, та протилежною стороною). Зовнішні зв'язки характеризуються практично повною самостійністю учасників.

У системі цивільного права України норми про зобов'язання з множинністю осіб належать до загальних положень підгалузі зобов'язального права, не утворюючи окремого інституту. В ЦК України, крім глави про виконання зобов'язань, норми про зобов'язання з множинністю осіб включені до глави про поняття і сторони зобов'язання. У зарубіжному законодавстві дещо по-іншому розміщено цей нормативний матеріал.

У підрозділі 1.2 «Види множинності осіб у зобов'язанні та види зобов'язань із множинністю осіб» з'ясовуються критерії поділу множинності осіб у зобов'язанні та зобов'язань із множинністю осіб, визначаються особливості окремих видів зобов'язань із множинністю осіб.

Традиційно множинність осіб ділиться на: активну (кілька кредиторів), пасивну (кілька боржників) та змішану (кілька осіб на обох сторонах зобов'язання). Інші класифікації, які пропонуються в літературі, або втратили практичне значення (елективна та кумулятивна множинність осіб), або ж є штучними (послідовна множинність осіб), або насправді не стосуються зобов'язальних правовідносин (невизначена множинність осіб, яка ділиться на невичерпну та альтернативну).

Множинність осіб визначає вид зобов'язання. За можливістю виникнення множинності осіб у зобов'язанні слід виділити: а) зобов'язання, в яких множинність осіб виникає факультативно (таких переважна більшість); б) зобов'язання з обов'язковою множинністю осіб; в) зобов'язання, в яких множинність осіб взагалі неможлива.

У результаті аналізу цивільного законодавства різних країн можна виділити такі зобов'язання з множинністю осіб залежно від обсягу прав та обов'язків кредиторів (боржників): а) солідарні; б) сумісні; в) неподільні; г) подільні; д) часткові; е) субсидіарні зобов'язання та відповідальність; є) за якими боржники зобов'язалися окремо, а кредитори вимагають виконання окремо.

Законодавству України характерні лише два види зобов'язань із множинністю осіб: солідарні та часткові. За солідарним зобов'язанням кредитор має право вимагати виконання як від усіх боржників разом, так і від кожного з них окремо, до того ж – як повністю, так і в частині боргу. Часткові зобов'язання відповідають критерію існування множинності осіб у зобов'язанні, бо подільність об'єкта зобов'язання не впливає на його єдність. Субсидіарні зобов'язання та відповідальність, навпаки, не відповідають цьому критерію, оскільки відсутній єдиний об'єкт зобов'язання – зв'язки між основним та додатковим боржником існують у рамках різних

зобов'язань. Немає потреби окремо врегульовувати неподільні та сумісні зобов'язання, адже внаслідок неподільності предмета зобов'язання зобов'язання стає солідарним, а сумісний порядок виконання зобов'язання можна передбачити умовами договору.

Класифікація зобов'язань із множинністю осіб проводиться також за можливістю перетворень на інший вид зобов'язань із множинністю та залежно від акценту на одній зі складових критерію існування множинності осіб у зобов'язанні.

Підрозділ 1.3 «Вплив множинності осіб на структуру зобов'язальних правовідносин» присвячено характеристиці змін у структурі зобов'язання та інших цивільних правовідносин внаслідок збільшення кількості осіб на одній чи обох сторонах правовідносин, обґрунтована неможливість використання універсальної конструкції для всіх цивільних правовідносин із множинністю осіб.

В абсолютних правовідносинах множинність осіб є виключно активною, а у відносних – активною, пасивною та змішаною. Крім того, для здійснення абсолютних прав управлені особи повинні погодити свою волю, тому норми про множинність осіб в абсолютних правовідносинах мають врегулювати їх внутрішні зв'язки. У відносних правовідносинах, навпаки, управлені чи зобов'язані особи повинні мати певну самостійність у відносинах із протилежною стороною, тому норми про множинність осіб у відносних правовідносинах мають врегулювати зовнішні зв'язки. Зважаючи на це, не можна використовувати універсальну конструкцію для цих відносин.

Зміст абсолютних та відносних правовідносин із множинністю осіб має суттєві відмінності. Так, в абсолютних майнових правовідносинах на один об'єкт виникає одне спільне право кількох осіб (спадкові правовідносини), в якому можуть бути частки (право спільної власності) або ж частки в праві відсутні (право спільної власності на об'єкт права інтелектуальної власності). В абсолютних немайнових відносинах, в яких реалізуються особисті немайнові права, множинність осіб неможлива, бо ці права тісно пов'язані з особою їх носія.

Зміст відносних правовідносин не однаковий. Так, у корпоративних правовідносинах немає множинності осіб (за винятком співвласності на одну акцію), оскільки кожен із учасників товариства вступає в окремі відносини із товариством.

Зміст солідарних та часткових зобов'язань є різним. У часткових зобов'язаннях кожному із кредиторів (боржників) належить частка в єдиному подільному об'єкті зобов'язання. У солідарних зобов'язаннях, навпаки, поділ об'єкта на частки відсутній, а кожному кредитору (боржнику) належить самостійне право (обов'язок) щодо цього об'єкта в цілому. При активній множинності осіб права кредиторів заходять у колізію, внаслідок якої здійснення одного права обмежує чи виключає можливість здійснити права інших кредиторів. При пасивній множинності осіб має місце конкуренція прав однієї й тієї ж особи (кредитора). При цьому здійснення одного з прав задовольняє той же інтерес, що й здійснення інших прав. Двічі цей інтерес не підлягає захисту,

тому припиняються права вимоги до інших боржників.

Розділ 2 «Правовідносини, що складаються за наявності множинності осіб» містить три підрозділи.

У підрозділі 2.1 «Відносини, що передують виникненню зобов'язань із множинністю осіб та формуються між ними після припинення цих зобов'язань» наводяться загальні та спеціальні підстави виникнення зобов'язань із множинністю осіб та визначаються особливості взаєморозрахунків між боржниками (кредиторами) після припинення цих зобов'язань.

Спеціальні підстави виникнення зобов'язань із множинністю осіб властиві лише окремому виду таких зобов'язань. Аналіз вітчизняного законодавства і судової практики дозволив встановити відсутність спеціальних підстав виникнення зобов'язання з винятково змішаною множинністю осіб та наявність спеціальних підстав, з яких, як правило, виникає активна множинність осіб (завдання ядерної шкоди), а також пасивна множинність осіб (завдання моральної шкоди).

У ЦК України встановлена презумпція часткових зобов'язань із множинністю осіб. Доводиться необхідність її заміни на солідарні для зобов'язань за участю підприємців, враховуючи підвищений рівень їх відповідальності. Також потрібно встановити солідарну відповідальність спадкоємців за боргами спадкодавця в обсязі прийнятої спадщини, оскільки при подільності об'єкта зобов'язання становище кредитора не повинно ускладнюватися поділом майна серед спадкоємців.

У цивільному законодавстві України порівняно мало спеціальних підстав виникнення солідарних зобов'язань: неподільність предмета (об'єкта) зобов'язання, в тому числі правонаступництво за неподільними зобов'язаннями, та договори «колективних» утворень (подружжя, учасників простого товариства). З усіх інших підстав виникає солідарна відповідальність.

За критерієм неподільності проаналізовані предмети (об'єкти) негативних та позитивних, однооб'єктних та альтернативних, основних та акцесорних зобов'язань та зобов'язання, що виникає із двостороннього договору.

Взаєморозрахунки між співборжниками (співкредиторами) після припинення зобов'язань залежать від їх внутрішніх зв'язків. На відміну від часткових зобов'язань, виконання солідарних зобов'язань тягне виникнення регресних правовідносин або перехід права вимоги у порядку суброгації без припинення солідарного зобов'язання (при поруці). Виняток із цього правила встановлюється договором або законом і залежить від характеру внутрішніх зв'язків множинності осіб.

Регрес відмежовується від позову із безпідставного збагачення, позову про відшкодування збитків, суброгації. У цивільному законодавстві різних країн спостерігається тенденція усунення

відмінностей між регресом та суброгацією у солідарних зобов'язаннях. Пропонується внести зміни до ЦК України щодо: а) моменту та підстав виникнення права на регрес у солідарних зобов'язаннях; б) умов здійснення регресатом прав, які забезпечували виконання солідарного зобов'язання; в) порядку розподілу частки померлого (ліквідованого, неплатоспроможного) боржника (кредитора) в регресному зобов'язанні.

Підрозділ 2.2 «Відносини співучасників із протилежною стороною при виконанні зобов'язань із множинністю осіб» присвячено особливостям виконання часткових та солідарних зобов'язань.

Виконання часткових зобов'язань з активною та пасивною множинністю осіб не відрізняється, адже боржники (кредитори) повністю самостійні у відносинах із протилежною стороною. Певна специфіка є у часткових альтернативних зобов'язаннях із змішаною множинністю: як правило, вибір предмета (об'єкта) зобов'язання здійснюється за згодою між боржниками, інакше вони можуть обрати різні об'єкти, що призведе до виникнення не множинності осіб у зобов'язанні, а кількох окремих зобов'язань.

Різна мета солідарних зобов'язань із пасивною множинністю осіб (гарантія отримання виконання) та з активною множинністю осіб (зручні умови виконання для боржника та кредиторів) не призводить до суттєвих відмінностей у їх правовому регулюванні.

Пропонується внести зміни до ЦК України щодо: а) права кредитора самостійно визначати кількість боржників, до яких він звертає свою вимогу, розмір та порядок звернення із вимогою до кожного з боржників; б) права кредитора повторно звернути вимогу до одного й того ж боржника; в) припинення солідарного зобов'язання з активною множинністю осіб у разі виконання одному з кредиторів, незважаючи на пред'явлення вимоги (в тому числі позовної) іншими кредиторами.

Заперечення боржників бувають спільними та особистими. Спільні випливають із спільної підстави виникнення солідарного зобов'язання або із єдності його об'єкту (його неподільності). Особисті заперечення може висувати лише той боржник, з особою якого вони пов'язані, і вони не впливають на обов'язки інших боржників (певні строки, умови, обумовлюють його обов'язок та ін.).

Охарактеризовані правила уступки права вимоги та переведення боргу у зобов'язанні з множинністю осіб, в тому числі порядок погодження заміни осіб у зобов'язанні, можливість застосування переважних прав на купівлю прав вимоги за солідарним зобов'язанням.

У підрозділі 2.3 «Відносини співучасників із протилежною стороною при порушенні зобов'язання із множинністю осіб та його припиненні» встановлюються наслідки порушення часткового та солідарного зобов'язань.

При порушенні часткового зобов'язання кожен боржник (кредитор) несе самостійну відповідальність лише за наявності власної вини. При цьому збитки сплачуються в повному розмірі, а неустойки –пропорційно до розміру його частки у зобов'язанні. Порушення

зобов'язання одним частковим кредитором (боржником) не надає іншому співучаснику права призупинити виконання свого обов'язку.

Наслідки порушення солідарного зобов'язання повинні залежати від виду множинності осіб та враховувати, з одного боку, інтереси цивільного обороту (солідарна відповідальність боржників за дії один одного) та більш обтяжливе становище боржника у зобов'язанні (прострочення кредитора щодо одного з солідарних боржників має діяти на користь інших боржників).

За критерієм єдності об'єкта та множинності зв'язків пропонується поділити всі підстави припинення зобов'язань на ті, що пов'язані: 1) з переданням (отриманням) об'єкта зобов'язання чи його еквіваленту – вони припиняють зобов'язання для всіх співучасників; 2) з особою одного боржника (кредитора) – вони не припиняють обов'язки (права) інших співучасників.

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено теоретичне узагальнення та запропоновано нове вирішення наукового завдання, яке полягає у наданні правової характеристики множинності осіб у цивільно-правовому зобов'язанні та формулюванні пропозицій щодо вдосконалення нормативного регулювання зобов'язань, ускладнених множинністю осіб.

Основними результатами роботи, досягнутими автором у процесі дослідження, є такі.

1. Множинність осіб у зобов'язанні – це ускладнення одного з елементів зобов'язання (суб'єктного складу), яка відображає участь у зобов'язанні двох і більше осіб на одній чи на обох сторонах правовідношення.

2. Запропоновано такий критерій існування множинності осіб у зобов'язанні: а) єдність об'єкта зобов'язання; б) множинність зв'язків основних учасників зобов'язання (внутрішніх – між співучасниками та зовнішніх – між співучасниками та протилежною стороною). За цим критерієм множинність осіб відокремлюється від третіх осіб у зобов'язанні, учасників зобов'язання з багатостороннього договору, кількох черг заставодержателів.

3. На відміну від множинності осіб у правочині на боці сторони зобов'язання множинність осіб може з'явитися без спільної волі та інтересу. Проте такий інтерес завжди наявний після появи множинності осіб у зобов'язанні й полягає у виконанні зобов'язання чи отриманні виконання, оскільки є протилежна сторона з власними інтересами щодо об'єкту зобов'язання.

4. Залежно від можливості виникнення множинності осіб зобов'язання бувають із обов'язковою, факультативною множинністю осіб та зобов'язання, в яких множинність осіб неможлива.

Залежно від обсягу прав та обов'язків кредиторів і боржників зобов'язання з множинністю осіб поділяються на: а) часткові; б) солідарні. Не відповідають критерію множинності осіб у зобов'язанні субсидіарні зобов'язання. Потреба в окремому регулюванні сумісних та неподільних

зобов'язань відсутня.

Залежно від акценту на одній зі складових критерію множинності осіб у зобов'язанні такі зобов'язання поділяються на: а) ті, в яких зв'язки між учасниками зумовлюються єдністю його об'єкта (часткові); та б) ті, в яких єдність об'єкта породжена зв'язками між учасниками (неподільні, солідарні, сумісні).

За можливістю перетворень на інший вид зобов'язань з множинністю є зобов'язання: а) з універсальною перетворюваністю (часткові, неподільні, сумісні); б) обмежені в перетворенні (солідарні).

5. Множинність осіб у частковому зобов'язанні регулюється за принципом самостійності кожного кредитора (боржника). Для солідарного зобов'язання є дві основні моделі регулювання активної і пасивної множинності осіб: представництва і товариства, що мають однакові наслідки для обставин, пов'язаних з єдністю об'єкта зобов'язання. Усі інші обставини залежать від того, яким зв'язкам надається перевага – внутрішнім (представництво) чи зовнішнім (товариство). Українське законодавство спирається на ідею товариства із застереженням, що наслідки солідарності проявляються тільки в обов'язі, необхідному для досягнення головної мети солідарності.

6. Універсальної конструкції цивільних правовідносин із множинністю осіб немає: попри спільні риси (єдність об'єкта та збільшення суб'єктного складу) у них різний зміст. У зобов'язаннях норми про множинність осіб регулюють зовнішні зв'язки співучасників, а в абсолютних правовідносинах – внутрішні. Тому в абсолютних правовідносинах особам належить одне суб'єктивне право, що змушує їх погоджувати свою волю у зовнішніх зв'язках.

Єдиної моделі, за якою будуються всі зобов'язання з множинністю осіб також не існує. У часткових зобов'язаннях кожному кредитору (боржнику) належить частка в об'єкті зобов'язання, а в солідарних зобов'язаннях діє принцип «самостійне право (обов'язок) кожного на єдиний об'єкт».

7. Внутрішні зв'язки множинності осіб у зобов'язанні зумовлюють порядок розподілу прав та обов'язків між кредиторами і боржниками після його припинення. А вже у зовнішніх зв'язках (при виконанні та припиненні зобов'язань) реалізується мета (призначення) норм про множинність осіб у зобов'язанні, а саме: визначаються обсяг прав та обов'язків кількох кредиторів (боржників) і порядок виконання зобов'язання; забезпечується відносна самостійність тих осіб, які утворюють множинність, у відносинах з протилежною стороною.

8. Спеціальними підставами виникнення зобов'язань з пасивною множинністю осіб є ті, що передбачені статтями 23, 1167, 1168 ЦК України; як правило, з активною множинністю осіб – завдання ядерної шкоди. Спеціальних підстав виникнення зобов'язань з винятково змішаною множинністю осіб немає.

9. Визначено фізичний та юридичний критерій подільності предмету (об'єкту) різних

зобов'язань: в однооб'єктних негативних зобов'язаннях, як правило, об'єкт є неподільним. В однооб'єктних позитивних зобов'язань з передання речей, виконання робіт і надання послуг подільність матеріального об'єкта впливає на подільність дій, які в свою чергу є юридичним об'єктом зобов'язання. В альтернативних зобов'язаннях неподільним є вибір між об'єктами. Коли із двостороннього договору виникає правовідношення, в якому поряд із неподільним матеріальним об'єктом є подільний об'єкт (наприклад, гроші), то дії з передачі неподільного об'єкту регулюються нормами про солідарні зобов'язання, а з передачі подільного об'єкта (грошей) – нормами про часткові зобов'язання, якщо сторони не встановлять інше в договорі.

10. Обґрунтовано необхідність закріплення презумпції солідарної відповідальності за зобов'язаннями суб'єктів підприємницької діяльності, а також солідарної відповідальності спадкоємців.

11. Регрес характерний лише для солідарних зобов'язань, оскільки в часткових зобов'язаннях внутрішні зв'язки не впливають на розрахунки між співборжниками. Вітчизняному законодавству історично притаманний регрес для солідарних зобов'язань та суброгація для відносин поруки.

Пропонується законодавчо закріпити правило, що: а) право на регрес виникає не тільки при виконанні, а й при заліку зустрічних однорідних вимог, переданні об'єкта зобов'язання в депозит нотаріуса, переданні відступного, поєднанні кредитора і боржника в одній особі, новації та існує вже з моменту часткового виконання; б) регресат може користуватися правами кредитора, що забезпечували виконання солідарного зобов'язання, якщо інше не передбачено договором забезпечення; в) у регресному зобов'язанні частка померлого (ліквідованого, неплатоспроможного) боржника (кредитора) перерозподіляється між іншими співучасниками, якщо вона не перейшла до його спадкоємців (правонаступників); г) до поручителя, який виконав зобов'язання, мають переходити права кредитора лише в грошовій формі на еквівалентну суму.

12. Правове регулювання порядку виконання солідарних зобов'язань із пасивною множинністю осіб має передбачати надання кредитору права звернути вимогу до частини солідарних боржників, повторно звернутися з вимогою до одного й того ж боржника або інших боржників, якщо він не отримав повного виконання зобов'язання. При активній множинності осіб виконання зобов'язання іншому солідарному кредитору, ніж тому, який пред'явив вимогу, має припинити зобов'язання, проте до боржника може бути пред'явлена вимога про відшкодування збитків.

13. Для цілей уступки права вимоги та переведення боргу у зобов'язанні з множинністю осіб неприпустимо проводити аналогію з нормами законодавства про спільну власність.

14. Пропонується законодавчо закріпити залежність наслідків порушення солідарного зобов'язання від виду множинності осіб у зобов'язанні, а саме: наслідки прострочення одного із солідарних боржників (кредиторів) поширюються на всіх боржників (кредиторів). Прострочення

зобов'язання кредитором щодо одного із солідарних боржників діє на користь інших боржників. Прострочення зобов'язання боржником щодо одного із солідарних кредиторів не впливає на інших кредиторів. Пропонується надати іншій стороні право призупинити виконання зобов'язання у разі невиконання не тільки однією із сторін, а й однією із осіб на боці будь-якої сторони зобов'язання,

15. На відміну від часткових у солідарних зобов'язаннях є певні особливості припинення, з урахуванням яких пропонується внести зміни до ЦК України. Зокрема, дії одного з солідарних боржників (кредиторів) припиняють обов'язки (права) інших співучасників, якщо кредитор отримує об'єкт зобов'язання чи його еквівалент, тобто при виконанні, заліку зустрічних однорідних вимог, наданні відступного, новації, поєднанні кредитора і боржника в одній особі, якщо вони здійснені у повному обсязі одному з кредиторів (одним із боржників), прощенні боргу всім боржникам (всіма кредиторами).

Обставини, пов'язані лише з одним із боржників (кредиторів) не звільняють інших боржників (кредиторів) від зобов'язання в цілому або в частині. До них належать смерть, ліквідація, неможливість виконання, прощення боргу, пов'язане з одним кредитором (боржником).

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Гриценко Г. Г. Сближение институтов третьих лиц и множественности лиц в гражданско-правовом обязательстве / Г. Г. Гриценко // Журнал научных публикаций аспирантов и докторантов. – 2013. – №5 (83). – С. 58 – 64.
2. Гриценко Г. Г. Припинення солідарних зобов'язань шляхом зарахування / Г. Г. Гриценко // Юрид. Україна. – 2015. – № 9. – С. 32 – 35.
3. Гриценко Г. Г. Окремі питання виконання солідарних зобов'язань з активною та пасивною множинністю осіб / Г. Г. Гриценко // Підприємництво, госп-во і право. – 2014. – № 7 (223). – С. 28 – 31.
4. Гриценко Г. Г. Особливості виконання часткових зобов'язань / Г. Г. Гриценко // Юрид. Україна. – 2014. – № 7 (139). – С. 63 – 67.
5. Гриценко Г. Г. Правова природа вимог, що виникають унаслідок припинення солідарного зобов'язання / Г. Г. Гриценко // Підприємництво, госп-во і право. – 2013. – № 7 (211). – С. 96 – 99.
6. Гриценко Г. Г. Зобов'язання з обов'язковою множинністю осіб та зобов'язання, в яких вона неможлива / Г. Г. Гриценко // Юрид. Україна. – 2013. – № 6 (126). – С. 60 – 64.
7. Гриценко Г. Г. Щодо множинності «боржників» у зобов'язанні, забезпеченому порукою / Г. Г. Гриценко // Юрид. Україна. – 2008. – №5 (65). – С. 60 – 63.

8. Гриценко Г. Г. Щодо можливості виникнення множинності осіб з боку кредитора при порушенні договору / Г. Г. Гриценко // Юрид. Україна. – 2008. – № 1 (61). – С. 28 – 32.
9. Гриценко Г. Г. До питання про кількість та стан учасників складних зобов'язальних правовідносин / Г. Г. Гриценко // Універ. наук. зап. – 2008. – № 1 (25). – С. 108 – 113.
10. Гриценко Г. Г. Множинність осіб у вексельних зобов'язаннях / Г. Г. Гриценко // Актуальні питання державотворення в Україні очима молодих вчених : зб. наук. пр. : Матеріали міжнар. наук.-практ. конф. студентів, аспірантів та молодих учених Київ. нац. ун. імені Тараса Шевченка (23 квіт. 2010 р.). – К., 2010. – Ч. I. – С. 270 – 272.
11. Гриценко Г. Г. Множинність осіб у відносинах спільної власності / Г. Г. Гриценко // Правове життя: сучасний стан та перспективи розвитку : зб. тез наук. доп. VI Міжнар. наук.-практ. конф. молодих учених (19 – 20 берез. 2010 р.) / уклад. О. В. Жишко, А. М. Сур'як, І. Ф. Урина. – Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2010. – С. 229 – 231.
12. Гриценко Г. Г. Неподільність предмету зобов'язання / Г. Г. Гриценко // Конституція України – основа модернізації держави і суспільства : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. до Дня Конституції України, 16 черв. 2011 р. – Полтава : ТОВ «АСМІ», 2011. – С. 98 – 101.
13. Гриценко Г. Г. Множинність осіб у праві інтелектуальної власності / Г. Г. Гриценко // Соціальна безпека і гуманітарний захист в Україні на початку XXI ст. : проблеми теорії і практики : тези доп. міжнар. наук.-практ. конф. (4-5 грудня 2009 р.) : Тези доповідей. – Чернігів, 2009. – С. 160 – 163.
14. Гриценко Г. Г. Зобов'язання, у рамках якого здійснюється захист прав за договором / Г. Г. Гриценко // Сучасні проблеми юридичної науки : Тези доп. та наук. повідомл. всеукр. наук.-практ. конф. молодих учених та здобувачів / за заг. ред. А. П. Гетьмана. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2008. – С. 238 – 241.
15. Гриценко Г. Г. Деякі особливості виконання зобов'язань з пасивною солідарністю / Г. Г. Гриценко // Правові засади гарантування та захисту прав і свобод людини і громадянина : зб. тез наук. доп. і повідомл. II Міжнар. наук.-практ. конф., 6 груд. 2013 р., м. Полтава / редкол. : А. П. Гетьман, Ю. Г. Барабаш, С. Г. Серьогіна та ін. – Х. : Право, 2013. – С. 27 – 29.
16. Гриценко Г. Г. Новація солідарних зобов'язань / Г. Г. Гриценко // Теоретико-правові засади формування сучасного медичного права в Україні : збірник матеріалів четвертої Всеукр. наук.-практ. конф., 27 листоп. 2015 р.: в 2 т. Т. 1 / Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого; [редкол. : Гетьман А. П., Лисак В. П., Гуторова Н. О. та ін.] – Полтава : ТОВ «Фірма «Техсервіс», 2015. – С. 85 – 87.

АНОТАЦІЯ

Гриценко Г. Г. Множинність осіб у цивільно-правовому зобов'язанні. – На правах

рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. – Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Міністерство освіти і науки України, Харків, 2016.

Дисертація присвячена комплексному дослідженню множинності осіб у цивільно-правовому зобов'язанні, зокрема: а) з'ясовано критерій існування множинності осіб у зобов'язанні, відмежовано її від інших понять; б) здійснено класифікацію множинності осіб та зобов'язань із множинністю осіб; в) обґрунтовано висновок щодо відсутності універсальної конструкції правовідносин із множинністю осіб через різне призначення норм про множинність осіб в абсолютних та відносних правовідносинах, а також єдиної моделі зобов'язань із множинністю осіб; г) встановлено підстави виникнення, охарактеризовано особливості виконання, наслідків порушення зобов'язань із множинністю осіб, а також взаєморозрахунків між боржниками (кредиторами) після припинення цих зобов'язань, на підставі чого запропоновано зміни до законодавства.

Ключові слова: множинність осіб, солідарні зобов'язання, солідарна відповідальність, часткові зобов'язання, регрес.

АННОТАЦИЯ

Гриценко Г. Г. Множественность лиц в гражданско-правовом обязательстве. - На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук по специальности 12.00.03 – гражданское право и гражданский процесс; семейное право; международное частное право. – Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого, Министерство образования и науки Украины, Харьков, 2016.

Диссертация посвящена комплексному исследованию множественности лиц в гражданско-правовых обязательствах. В работе установлен критерий существования множественности лиц в обязательстве: а) единство объекта обязательства; б) множественность связей основных участников обязательств (внутренних и внешних). Автор проводит разграничение множественности лиц от смежных понятий: третьих лиц, участников обязательств, возникающих из многосторонних договоров, нескольких очередей залогодержателей, нескольких очередей кредиторов в исполнительном производстве и конкурсном процессе. Сформулирована цель (назначение) норм о множественности лиц в гражданско-правовом обязательстве.

В работе проведена классификация обязательств с множественностью лиц в зависимости от: а) возможности возникновения множественности лиц; б) объема прав кредиторов и должников; в) акцента на одной из составляющих критерия множественности лиц в обязательстве; г) возможности преобразования в другой вид обязательств с множественностью лиц. Сделан вывод о несоответствии субсидиарных обязательств критерию существования множественности лиц в обязательстве.

Обоснован вывод об отсутствии универсальной конструкции множественности лиц для всех гражданских правоотношений из-за различного назначения норм о множественности лиц в абсолютных и относительных правоотношениях, а также единой модели обязательств с множественностью лиц.

В диссертации установлены общие и специальные основания возникновения обязательств с множественностью лиц, обоснована необходимость установления презумпции солидарной ответственности по обязательствам субъектов предпринимательской деятельности, а также солидарной ответственности наследников.

Автор обосновал необходимость усовершенствования отдельных положений отечественного законодательства относительно: 1) порядка исполнения солидарных обязательств (право кредитора самостоятельно определять количество должников, к которым он обращает требование, размер и порядок его предъявления, возможность повторного обращения к тому же должнику, возможность прекращения солидарного обязательства в случае его выполнения другому кредитору, а не предъявившему требование); 2) последствий нарушения солидарных обязательств одним из кредиторов или должников (установление правила, что просрочка обязательства кредитором в отношении одного из солидарных должников действует в интересах других должников, а просрочка должником обязательства в отношении одного из солидарных кредиторов не влияет на других кредиторов; установление права приостановить исполнение обязательства в случае невыполнения своей обязанности одним из лиц на стороне кредитора или должника); 3) отдельных оснований прекращения солидарных обязательств в зависимости от того, с чем связано такое основание: а) с получением исполнения или его эквивалента; б) с личностью одного из кредиторов или должников; 4) суброгации (денежный характер прав, переходящих к поручителю) и права на регресс (момент и основания его возникновения, возможность осуществления прав, которые обеспечивали выполнение солидарного обязательства, распределение доли умершего (ликвидированного, неплатежеспособного) должника (кредитора) в регрессном обязательстве).

Ключевые слова: множественность лиц, солидарные обязательства, солидарная ответственность, частичные обязательства, регресс.

SUMMARY

Hrytsenko H. H. The plurality of persons in civil-law obligation. – The Manuscript.

The thesis for obtaining a Scientific degree of Candidate of Legal Sciences, specialty 12.00.03 – civil law and civil procedure; family law; international private law. – National Law University named after Yaroslav Mudryi, the Ministry of Education and Science of Ukraine, Kharkiv, 2016.

The Dissertation is devoted to comprehensive research of plurality of persons in civil-law obligation.

The author: (a) defined criterion of existence of plurality of persons in civil-law obligation, distinguished the concept of plurality of persons from related concepts; (b) classified civil-law obligations with plurality of persons; (c) proved conclusion on the absence of single model of civil-law obligations with plurality of persons and universal structure of civil-law relationships with plurality of persons by reason of various purpose of rules of plurality of persons in absolute and relative relationships; (d) defined grounds for emergence, described specific features of performance, consequences of breach of civil-law obligations with plurality of persons and settlements between co-debtors (co-creditors) after termination of such obligations, whereby proposed amendments to legislation.

Keywords: plurality of persons in civil-law obligation, joint and several obligations, joint and several liability, shared obligations, recourse.

Відповідальний за випуск
кандидат юридичних наук, доцент
Крат В.І.

Підписано до друку 21.04.2016 р. Формат 60×90/1/16.

Папір офсетний. Віддруковано на ризографі.

Ум. друк. арк. 0,7. Обл.-вид. арк. 0,9.

Тираж 100 прим. Зам. № _____

Друкарня

Національного юридичного університету

імені Ярослава Мудрого

61024, м. Харків, вул. Пушкінська, 77